

Religious Ceremonies during Nasser al-Din Shah Qajar Relying on *Tekyeh Dowlat*

Alireza Ahmadi^{1*}, Nasrollah Pourmohammadi Amlashi²

Received: Jul. 25, 2020; Accepted: Dec. 13, 2020

ABSTRACT

The reign of Nasser al-Din Shah Qajar was nothing more than his efforts to establish modernity in all parts of the society. However, one of the obstacles for the king to achieve this goal was the clergy and their power and influence among the masses. Nevertheless, to establish religious independence without relying on the clergy as well as to maintain religious legitimacy among the people, Nasser al-Din Shah tried to hold lavish religious ceremonies at his court. In this respect, however, he needed a new structure in religious affairs. The paper focuses on the importance of court religious ceremonies during Nasser al-Din Shah by relying on *Tekyeh Dowlat* (State Theatre). In other words, the government seat was considered to be a key in the religious independence of Nasser al-Din Shah. He took the first step to make a transition from the existing religious doctrines by constructing a seat of governance not on the Islamic architectural principles rather imitating the Western ones. As a matter of fact, it was for the first time in the Iranian history, political and European representatives were required to attend religious ceremonies. Also special seats for the royal family and court women were reserved in this building while the clergy were left out entirely. In fact, this was the only case in which religious ceremonies were held without any attachment to the clergy class and their roles in such affairs.

Keywords: *Tekyeh Dowlat*, Nasser al-Din Shah Qajar, Ta'ziyeh; religious ceremonies, Qajar architecture

1. Department of History, Faculty of Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

✉ alireza.ahmadi11268@gmail.com

2. Department of History, Faculty of Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

INTRODUCTION

Nasser al-Din Shah is considered to be as the most modernist Qajar king as he made many social changes during his fifty years of reign. But that was not without accusations that he was trying to weaken the foundations of Islam in Iran and destroying the Shiite religion. However, the Shah believed otherwise arguing that modernity was not contrary to Islam and that the religion could even be removed from its traditional shell. That, according to him not only paved the way for the realization of modernity rather helped bring Iran closer to European countries and guarantee his grip on power and his foreign legitimacy, a break from the traditional monarchy in Iran, which has always depended on religion.

PURPOSE

In this article, we try to examine the cause, nature and consequences of the state theatre during Nasser al-Din Shah. It intends to respond to some of main questions as: What was the concept behind building a *Tekyeh Dowlat* near the Golestan Palace, the seat of Nasser al-Din Shah? Whether the policy was aimed at reducing the influence of the clergy? And if so, why do we see Western patterns in its architectural style, a shift from Islamic buildings and what ideals did the king pursue in this building?

METHODOLOGY

This article is largely based on library materials whereas the method method is descriptive-analytical. The researchers have tried to review and analyze primary sources from the Qajar era available in different libraries as well as secondary materials.

FINDINGS

With the aim of preventing the masses and the clergy from uniting against the monarchy, Nasser al-Din Shah tried to induct the clergy in the government. He, in order to attract the masses to the court ceremonies, also tried to upgrade the status of *ulemas* (religious scholars) at his court. But that attempts were devoid of the tradition rather he took into account a modernist approach in order to break taboos that were considered a red line among scholars at the time, i.e. the king's attempt to innovate religious rites and practices.

Nasser al-Din Shah considered the *Ta'ziyeh* performance more efficient in attracting the masses to the court ceremonies. To him, such a move did not focus on the clergy class rather had the charm of a European play and could attract the people and be reminiscent of European theater plays in front of foreign dignitaries. With that purpose, therefore, the Shah decided to bring *Ta'ziyeh* ceremonies to the court in order to establish a good connection between the religion and the court,

and also the king's shadow on these ceremonies was always significant. During his trip to Europe and the first hand experience of European theaters, he thought of holding a more glorious funeral and decided to build a religious building in a modern way, different from the traditional ones. In 1284 AH, he issued a decree to Alikhan Mu'ayyir al-Mamalik to build a large and equipped structure called the seat of the government at the royal citadel. Nasser al-Din Shah tried to show the glory of his court through this building and its plays (Zaka, 1971, 287-293; Moayer al-Mamalik, 2012, 13-15; Etemad-ol-Saltaneh, 88).

CONCLUSION

Nasser al-Din Shah's reign can be considered as a period of change and modernity. One such change was the expansion of religious ceremonies at the court, which the Shah needed to attract the masses and some scholars, as well as foreign legitimacy. For that matter, he ordered the construction of a *Tekyeh Dowlat*, the first with European architectural style in the history of Iran. In addition, he also held many lavish events at the court for the first time, including Ta'zieyh ceremonies. The reliance on state theatre not only opened the door to foreigners who had previously been considered unclean for religious ceremonies, but also gave court women of a more special status than the clergy, and also secured the Shah's independence in religious ceremonies minimizing the role of religious scholars themselves. Relying on the *Tekyeh Dowlat* and his own generous posture, Nasser al-Din Shah was also able to create a rift among the clergy and make some of them dependent on the court as they gained high positions and received salaries.

The role of government in achieving the Shah's goals and attracting the masses cannot be ignored. The government's support was immune due to its location next to the royal citadel and under its shadow, Iran experienced many events. A European-style building Shams al-Amara, revealed the spirit of Nasser al-Din Shah, who, while longing for the glory of European monarchs, also looked to attain the position of a sultan in the guise of God.

NOVELTY

One of the achievements of this article is its conclusion that the construction of a religious structure (*Tekyeh*) next to the royal palace was, in fact, Nasser al-Din Shah's goal for religious independence. He tried to take control of the religion to some extent by reducing the power of the clergy. With many lavish ceremonies at the court, he was able to draw the masses in order to provide religious legitimacy for himself. Apart from a change in policy on religious front, it was the period when foreigners as well as female royal and court women were in attendance during religious ceremonies. One of the social consequences of those ceremonies was that they became very popular among the privileged classes and continued to have their effects in future.

Iranian Cultural Research

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Abtahi, S.A., & Kamranifar, A. (2012). Government-reliance and its applications. *Journal of Soxan-e Tārix*, 12, 63-80.
- Algar, H. (1990). Religion and state in Iran 1785 -1906: the role of the ulama in the Qajar period (A. Sari, Trans.). Tehran: Toos.
- Ashraf, A., Benoozizi, A. (2009). Social classes, state and revolution in Iran (a collection of essays (S. Torabi, Trans.). Tehran, Iran: Niloufar.
- Beizae, B. (1966). A study on Iranian Theatr. Tehran, Iran: Kāviyan.
- Benjamin, S.G.W (1985). *Persia and the Persians* (M.H. Kordbacheh, Trans.) Tehran, Iran: Jāvidān.
- Calmard, J. (2005). Eqame-ye ta'ziye, ettela'ati moqadamati baraye pazuhes-e jame' [Le patronage des Ta'ziyeh: éléments pour une etude globale]. In P. Chelkowski, *Ta'ziyeh: Ritual and drama in Iran* (D. Hatami, Trans.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi.
- Chelkovsky, P.J. (1998). *Ta'ziyeh: Ritual and drama in Iran* (M. Javidan, Trans.). Tehran, Iran: Emi Farhangi.
- Curzon, G.N. (1990). *Persia and the Persian Question* (Vol.1; Gh. Vahid Mazandarani, Trans.). Tehran, Iran: Elmi va Farhangi.
- Eskandari Nejad, G., & Khaki, M.R. (2016). The effects of socio-historical factors in Iranian Qajar dynasty on development of the Nāssery Era's Ta'zieh. *Journal of Comparative Art Studies*, 10, 109-120.
- Etemad-ol-Saltaneh, M.H. (1984). 40 Years of Iranian history (Vol. 1; (I. Afshar, Ed.). Tehran, Iran: Anonymous.
- Etemad-ol-Saltaneh, M.H. (1989). *Mer'āt-ol-Boldān* (A. Nawai, & M.H. Mohaddes, Eds.). Tehran, Iran: University of Tehran.
- Etemadosaltane, M. (1989). *Alma'āser Val-Āsār* (I. Afsar, Ed.; Vol. 1). Tehran, Iran: Asātir.
- Fourier, J. (2007). *Three years in the court of Iran* (translated by A.I. Ashtiani) Tehran: Alam Publishing.
- Franklin, W. (1991). *Ten Travelogues* (S. Amiri, Trans.). Tehran, Iran: Vahid.
- Goljan, M., & Afsharrezai, S. (2014). Tekyeh dowlt and it's religious ceremonies. *Historical Sciences Studies*, 6(1), 105-121. doi: 10.22059/jhss.2015.52746
- Hedayat, R. (2001). *History of Rozat-ol-Safa-ye Naseri* (Vol 8; J. Kianfar, Ed.). Tehran, Iran: Asātir.
- Homayouni, S. (1989). *Ta'ziyeh in Iran*. Shiraz, Iran: Navid.
- Khaleghi, R. (1955). *History of Iranian music* (Vol. 1). Tehran, Iran: Anonymous.

- Mahjoub, M.J. (1998). The impact of European theater and the influence of its dramatic methods on Ta'ziyeh, Tehran, Iran: Scientific and Cultural Publications.
- Malcolm, J. (2000). The Complete History of Iran (M.I. Hairat, Trans.; Vol2). Tehran: Afsoon.
- Malekpour, J. (1987). The evolution of themes in similitude and taziye. Tehran: Jahād-e Dānešgāhi.
- Moayyer-ol-Mamalik, D. (2010). *The men of the Nasserite era*. Tehran, Iran: History Publishing.
- Mohaghegh, M. (2005). *Pure sciences from the beginning of Safavid period to the establishment of Dar-ol-Fonun*. Tehran, Iran: International Center for the Dialogue of Civilizations.
- Mostofi, A. (2009). *Diaries or the social and administrative history of the Qajar period* (Vol. 2). Tehran, Iran: Zavar.
- National Library of Islamic Republic (1996). Iran newspaper (Vol 1, 2 & 3). Tehran, Iran: Author.
- Orsolle, E. (2004). *Le Caucase et La perse* [Travelogue of the Caucasus and Iran] (A. Saeedi, Trans.). Tehran, Iran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Pollack, J.E. (1990). *Persien das land und seine bewohner* [Pollack Travelogue; Iran and Iranians] (K. Jahandari, Trans.). Tehran, Iran: Kharazmi.
- Ravandi, M. (1996). Social history of Iran (Vol 4). Tehran, Iran: Amir Kabir.
- Seddigh, I. (1962). Yādegār-e Omar: Xāterāti az sargozašt-e Isā Seddigh [Memoirs of the story of Dr. Issa Siddiq] (Vol. 1). Tehran, Iran: Šerkat-e Sahāmi-ye Tab'e Ketab.
- Sepehr, M.T. (1999). Nasekh-ol-tavārikh; Qajar history (Vol. 1&3; J. Kianfar, Ed.). Tehran, Iran: Asātir.
- Serna, C. (1984). Madame carlaserna's travelogue; People and religions in Iran (A. Saeedi, Trans.). Tehran, Iran: Zavar.
- Shahidi, I. (2002). Research in ta'ziyeh and taziye reading. Tehran: Cultural Research Publishing.
- Shahri, J. (2000). Social history of Tehran in 13th century (Vol 5). Tehran, Iran: Rasa Cultural Services.
- Shamim, A. (2009). Iran in Qajar dynasty: 13th and the first half of the 14th century. Tehran, Iran: Behzād.
- Sheil, M.L. (1990). *Glimpses of life and manners in Persia* (H. Abutorabian, Trans.). Tehran, Iran: New Publishing.
- Tonekaboni, M. (1990). Qesas-ol-Ulama. Tehran, Iran: Elmiye Islamiye.

Iranian Cultural Research

Abstract

Wilbraham, R. (1839). *Travels in the trans-Caucasian provinces of Russia: and along the Southern shore of the lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837*. London: John Murray.

Zarrinkoob, A.H. (1959). A note on Ta'ziyeh of Muharram. *Soxan*, 9(4), 310-314.

Zouka, Y. (2017). *History of the royal citadel of Tehran and Golestan Palace*. Tehran: Ambassadors.

Iranian Cultural Research

Vol. 13
Issue 4
Winter 2021

تشریفات مذهبی دوره ناصرالدین شاه قاجار؛ با تأکید بر ساختمان تکیه دولت

علیرضا احمدی^{۱*}، نصراله پورمحمدی املشی^۲

دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۰۴؛ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۲۳

چکیده

دوران پادشاهی ناصرالدین شاه، چیزی جز کوشش‌های وی برای برپایی تجدد در همه ارکان جامعه نیست. یکی از موانع شاه برای رسیدن به این امر، روحانیت و قدرت و نفوذ آنان در میان توده مردم بود. ناصرالدین شاه سعی کرد با برگزاری مراسم پرتجمل مذهبی در دربار، ضمن کسب استقلال دینی بدون وابستگی به علما، مشروعیت مذهبی خود را در بین توده مردم حفظ کند. برای رسیدن به این هدف، ایجاد ساختار نوینی در امور دینی لازم بود. در این مقاله، موضوع اهمیت تشریفات مذهبی دربار ناصرالدین شاه را با تکیه بر ساختمان تکیه دولت بررسی کرده‌ایم. تکیه دولت یک سازه کلیدی برای خودایستایی مذهبی ناصرالدین شاه به‌شمار می‌آمد. او با ساختن بنای تکیه دولت نه به شیوه معماری اسلامی، بلکه با الگوبرداری از معماری غرب، نخستین گام را در گذرگاه دگرگونی آیین‌های مذهبی برداشت؛ به گونه‌ای که نمایندگان سیاسی و اروپایی برای نخستین بار در تاریخ ایران، ملزم به حضور در برنامه‌های دینی دربار شدند و جایگاه ویژه خاندان سلطنتی و زنان دربار درحالی در این بنا دیده شده بود که روحانیت در این ساختمان، جایگاه خاصی نداشت و این تنها آیین مذهبی‌ای بود که مراسم بدون وابستگی و نقش اصلی روحانیت برگزار می‌شد.

کلیدواژه‌ها: تکیه دولت، ناصرالدین شاه قاجار، تعزیه، تشریفات مذهبی، معماری قاجاری

۱. گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)
alireza.ahmadi11268@gmail.com ✉

۲. گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

۱. مقدمه

در دوران قاجار، برای نخستین بار یک ساختمان مذهبی در کنار کاخ و عمارت‌های سلطنتی قرار می‌گرفت؛ آن‌هم ساختمانی نه به شیوه معماری سازه‌های مذهبی در اسلام، بلکه به سبک و الگوی معماری اروپایی؛ مسئله مقاله حاضر این است که این بنا با چه انگیزه‌ای در حیات کاخ گلستان ساخته شد و چه پیامدهایی در بعد اجتماعی و مذهبی روزگار ناصرالدین‌شاه داشت.

ناصرالدین‌شاه را می‌توان تجددخواه‌ترین پادشاه قاجاریه دانست؛ به گونه‌ای که در پنجاه سال سلطنت خود، تغییرات بسیاری در ارکان گوناگون جامعه پدید آورد. گرایش ناصرالدین‌شاه به نوگرایی و تمدن اروپایی، نیازمند نزدیکی روابط ایران و کشورهای غربی بود و تنها راه برای تسهیل این روند، نزدیک کردن فرهنگ‌ها و کنار گذاشتن سنت‌ها بود. تنها مانع در برابر این تحولات، روحانیت بود که به شدت از سنت و مذهب پشتیبانی می‌کرد و مدرنیته را با آیین اسلام ناسازگار می‌دانست؛ به گونه‌ای که دگرگونی‌ها و نوگرایی‌های ناصرالدین‌شاه را در راستای سست کردن پایه‌های اسلام در ایران و از بین بردن مذهب تشیع می‌دانستند. ناصرالدین‌شاه بر این نظر بود که نوگرایی، مغایر با آیین اسلام نیست و حتی می‌توان دین را نیز از پوسته سنتی خود بیرون کشید. این امر نه تنها زمینه تحقق مدرنیته را فراهم می‌کند، چه بسا سبب نزدیکی روابط ایران با کشورهای اروپایی نیز می‌شود و می‌تواند تاج و تخت ناصرالدین‌شاه و مشروعیت خارجی او را تضمین کند و سنت پادشاهی ایران پس از اسلام را، که همواره در گرو مشروعیت مذهبی بود، در هم شکنند. در این میان، نقش تکیه دولت چه بود؟ در این مقاله سعی داریم علت و ماهیت و برایندهای بنای تکیه دولت در دوره ناصرالدین‌شاه را بررسی کنیم و به چند پرسش اصلی پاسخ دهیم که چرا بنایی مذهبی در میان کاخ گلستان و مرکز حکومت ناصرالدین‌شاه ساخته می‌شود؟ آیا سیاست کاهش نفوذ علما سبب شکل‌گیری چنین ایده‌ای شد! و اگر چنین است، چرا در سبک معماری آن شاهد کاربست الگوهای غربی هستیم؟ به گونه‌ای که سازه، شباهت زیادی به بناهای اسلامی ندارد و از همه مهم‌تر، ناصرالدین‌شاه در این بنا چه آرمان‌هایی را دنبال می‌کرد؟!

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۳۰

دوره ۱۳، شماره ۴
زمستان ۱۳۹۹
پیاپی ۵۲

۲. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه پژوهش باید گفت که بررسی‌های بسیاری در مورد نوع معماری و جانمایی محل تکیه‌دولت در کاخ گلستان و نیز مراسم و شیوه برگزاری آن انجام شده است، اما پژوهش درباره اثرات ساخت تکیه‌دولت و پیامدهای آن، انگشت‌شمار است. سیدعلیرضا ابطحی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «تکیه‌دولت و کاربردهای آن» به دلایل ساخت تکیه‌دولت اشاره کرده است. وی، تعزیه را عامل اصلی ساخت تکیه‌دولت دانسته و درواقع، به جنبه‌های مذهبی، سیاسی، و اجتماعی آن توجه نکرده است. مهدی گلجان (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تکیه‌دولت و مراسم مذهبی آن»، برنامه‌های اجراشده در تکیه‌دولت را بررسی کرده است. به‌طورکلی بیشتر پژوهش‌ها و مطالعات انجام‌شده درباره تکیه‌دولت، حول محور تعزیه گشته است و پژوهشی درباره دلایل سیاسی و اهداف ناصرالدین‌شاه از ساخت آن و همچنین، تأثیر آن بر مذهب و مراسم مذهبی، انجام نشده است.

۳. انگیزه ناصرالدین‌شاه از ساخت تکیه‌دولت

تشریفات شدن آیین‌های مذهبی دربار ناصرالدین‌شاه، دو دلیل اصلی داشت: نخست اینکه ناصرالدین‌شاه در دوره شهریاری خود کوشش کرد، تأثیر روحانیت را بر دستگاه حکومت و جامعه کمتر کند. تشریفات مذهبی دربار در راستای همین سیاست عملی شد و هدف آن، آفرینش مشروعیت مذهبی داخلی و جلب توده مردم از مراسم مذهبی روحانیون به آیین‌های دینی دربار بود. ناصرالدین‌شاه کوشش می‌کرد با این اقدام، از نفوذ روحانیت بر توده مردم کاسته و درنتیجه، خطرات ناشی از کاهش نقش روحانیت در دستگاه دولت را نیز کاهش دهد؛ دوم اینکه بازخورد ثروت و امنیتی بود که درنتیجه سه دوره پادشاهی قاجارها، نصیب ناصرالدین‌شاه شده بود و دست او را در اجرای برنامه‌های تشریفات باز گذاشته بود. ولی به‌نظر می‌رسد، تشریفات دربار ناصرالدین‌شاه بیشتر در راستای اجرای دو مراسم مذهبی عاشورا و تاسوعا شکل گرفته بود؛ به‌گونه‌ای که ساختمان مدرن تکیه‌دولت، تنها به‌منظور انجام مراسم عاشورا و تاسوعا و برنامه‌های ماه‌های محرم و صفر در کنار کاخ سلطنتی ساخته شده بود که مشروعیت داخلی و سنت دین‌داری پادشاهان شیعه را در کنار خودنمایی‌های خارجی به‌همراه داشت.

شهامت و جسارت ناصرالدین شاه در تحولات، نه تنها بر ابعاد مذهبی و اعتقادی، بلکه بر اندیشه و تفکر جامعه نیز تأثیرگذار بود، زیرا آرمان‌ها و قواعد اخلاقی دین اسلام که به دست روحانیون در بدنه جامعه تزریق و ترویج می‌شد، بر پایه ساده‌زیستی بود و با آنچه در مراسم مذهبی دربار ناصرالدین شاه دیده می‌شد، تفاوت داشت. بی‌گمان، تجملات آیینی دربار، کامیاب هم بود، زیرا توده را به خود جلب کرد و بر شیوه‌های اجرای مراسم دینی، چه در زمانه خود و چه پس از این دوره، تأثیر بسزایی داشت؛ به گونه‌ای که تشریفات مراسم مذهبی، یکی از رکن‌های بنیادین آن به شمار می‌آمد. تجملات بیشتر در اجرای مراسم، نشانه سرسپردگی و دین‌داری بیشتر به شمار می‌آمد.

۴. مروری بر رابطه دین و دولت

جستار دین و دولت در کشمکش میان علما و حاکمان همواره از مباحث مهم تاریخ ایران بوده است. تا پیش از تشکیل دولت صفوی، علمای شیعه همواره هم‌کیشان خود را به تقوا سفارش می‌کردند و خود نیز تا اندازه‌ای از قدرت دنیوی و دستگاه حکومت دوری می‌جستند. اگرچه بنا به مصلحت با برخی از زمامداران همکاری می‌کردند، اما روی هم‌رفته حاکمیت را تا زمان ظهور امام دوازدهم، نامشروع و همراه با ظلم و ستم می‌دانستند. با تشکیل دولت صفوی و برگزیده شدن تشیع به عنوان دین رسمی ایران، گفت‌وگوها درباره امامت و جانشینی امام غایب به گفتمان اصلی تبدیل شد. از همان ابتدا، جدال‌ها برای رهبری شیعیان در زمان غیبت امام مهدی (عج) آغاز شد، اما با سیاست شاهان صفوی، که خود را جانشین امام شیعه و نیز به سبب وارد شدن اندیشه‌های صوفیانه به مفهوم فرمانروایی، مرشد کامل می‌دانستند، نتیجه‌های عملی انکار حقانیت حکومت به ضعف گرایید. گذشته از آن، تلاش عالمان برای تأسیس و گسترش نهادهای خود و نشر مذهب شیعه در میان مردم در مقیاس گسترده، به قدرت پادشاه وابسته بود (الگار، ۱۳۶۹، ۴۸). هرچه عالمان به لحاظ پایگاه‌های نهادی نیرومندتر شدند، این نظریه که پیوندشان با حکومت سودمند است، سست‌تر شد. دوره سقوط صفویه تا روی کار آمدن قاجارها، دوران برزخ روحانیت شیعه در ایران بود. با سیاست تسامح مذهبی و همبستگی سیاسی نادرشاه (۱۱۴۸/۱۱۶۹ هـ.ق) به دور از تمایز

دینی میان شیعه و سنی، کارکرد روحانیت شیعه رو به ضعف نهاد. نادرشاه با تصرف زمین‌های موقوفه، درآمد عالمان را نیز مسدود، و آنان را بیش‌ازپیش نیازمند کرد و این کار سبب شد که بخشی از علما به عتبات در عراق پناه ببرند. فرمانروایی کریم‌خان زند (۱۲۱۱/۱۱۶۳ ه.ق) گرچه کوتاه بود، اما حیات زودگذر و محدودی به فعالیت علمای شیعه بخشید و کریم‌خان دوباره دستگاه محاکم شرع را به علما سپرد.

با تشکیل دولت قاجاریه، پادشاهان قاجار خود را داعیان دولت صفوی معرفی کردند. در اجرای این مدعا با یک چالش بزرگ، یعنی عدم مشروعیت مذهبی روبه‌رو شدند که شاهان صفوی به‌گونه‌ای نصفه‌ونیمه داشتند و حاکمان قاجار از آن بی‌بهره بودند. در نتیجه، انکار حقانیت دولت و مقام شاه، قوت بیشتری گرفت. در دوره آقامحمدخان، میان علما و امور دولت و سلطنت، پیوند ایجاد شد. میزان این ارتباط به سبب وضع شخصی شاه و شرایط حکومت او محدود بود. علاقه و دلبستگی آقامحمدخان به میرزا محمدعلی بهبهانی بسیار زیاد بود (هدایت، ۱۳۸۰، ۲۴۱).

این عدم حقانیت به‌گونه‌ای کم‌رنگ‌تر در دوره فتحعلی‌شاه نمود پیدا کرد و دلیل آن، تأیید سلطنت فتحعلی‌شاه توسط عالم نامی زمان، شیخ جعفر نجفی بود. شیخ جعفر، فتحعلی‌شاه را نایب خود خواند و چندی بعد، جنگ با روس‌ها را به فتحعلی‌شاه تکلیف کرد (الگار، ۱۳۶۹، ۴۹). پذیرفتن این تکلیف به دلیل جواز مشروعیت، برای فتحعلی‌شاه ناگزیر بود. با این حال، رخنه روحانیون دیگر بر رویدادها فراوان بود. علاقه شاه به جلب رضایت علمایی چون میرزا ابوالقاسم قمی و سیدمهدی بحرالعلوم، قاطعیت آنان را افزایش داد. فتحعلی‌شاه درصدد تجدید دولت صفوی بود و رابطه نزدیک بین دولت و گروه‌های مذهبی، به عنوان بخشی از این آرمان، ضرورت داشت. به بیان ساده‌تر، دیانت برای جلب احترام عامه سودمند یا حتی لازم بود. سر جان ملکم نیز بر این نظر بود که پادشاهان ایران همیشه ملاحظه ظاهر شریعت را کرده‌اند، به علت اینکه هیچ چیز به اقتدار سلطنت بیش از دانستن رعیت که پادشاه بی‌دین است، ضرر ندارد (ملکم، ۱۳۷۹، ۸۲۲).

دولت محمدشاه را می‌توان دنباله دولت فتحعلی‌شاه دانست، ولی ناصرالدین‌شاه، به سبب داشتن روحیه تجددخواهی، نه تنها درصدد احیای دولت صفوی نبود، بلکه سعی

می‌کرد، حکومت و فرهنگ ایران را به اروپایی‌ها نزدیک‌تر کند و با پشتکار خود، دولت و ملتی مدرنیزه همچون کشورهای اروپایی داشته باشد؛ در نتیجه، در پی جلب رضایت همهٔ علما نبود و رفته‌رفته قدرتی را که علما در دورهٔ فتحعلی‌شاه به‌دست آورده بودند، کاهش داد و سعی کرد خشنودی کشورهای اروپایی و سفرای خارجی را جایگزین رضایت علما کند؛ در نتیجه، وضعیت اجتماعی علما دگرگون شد.

۵. ناصرالدین‌شاه و استقلال مذهبی

ناصرالدین‌شاه با سیاست جلوگیری از پیوند توده مردم و روحانیت بر ضد سلطنت، بخش زیادی از وظایف روحانیت را بر دوش دولت گذاشت؛ قضاوت، آموزش جنبه‌های دین‌داری، و مراسم مذهبی از جمله مواردی بودند که تا پیش از دوره ناصرالدین‌شاه حول محوریت روحانیت می‌چرخیدند. ناصرالدین‌شاه با هدف جلب توده مردم در مراسم درباری، می‌کوشید اندکی از قدرت و جایگاه مذهبی علما را به دربار خود بیاورد، اما مذهب نه به مفهوم سنتی آن، بلکه با دیدی تجددخواهانه، در پی شکستن تابوهایی بود که در میان علمای آن روزگار خط قرمز به‌شمار می‌آمد. ناصرالدین‌شاه در تلاش بود تا با تشریفات مذهبی خود، نوآوری‌هایی در مراسم مذهبی و شیوهٔ دین‌داری مردم پدید آورد و با اجرای مراسم پرزرق و برق و متمایز، تودهٔ مردم را به خود جذب کند و تا اندازهٔ زیادی نیز در این امر موفق بود؛ به‌گونه‌ای که تعزیه و روضه‌خوانی، با تشریفات و تجملاتی که ناصرالدین‌شاه در آن‌ها صورت داده بود، در میان مردم مقبولیت بسیاری یافت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ۹۶) و گروه‌های فراوانی را به‌سوی مراسم مذهبی دربار کشاند. نه تنها مردم، بلکه بخش زیادی از روحانیون نیز به‌سوی آیین‌های دربار گرایش یافتند.

دگرگونی دین‌داری توده‌ها، به مزاج علما خوش نیامد و رقابت مذهبی‌ای میان علما و روضه‌خوان‌های دولتی شکل گرفت. این تشریفات، برای دولت، هزینه‌های زیادی داشت، به‌گونه‌ای که شاه، فرمان داد در تهران و شهرهای دیگر ایران، زیاده از پنجاه‌هزار تومان از عین مالیات، به هزینه‌های تعزیه‌داری برسد. این هنگامی بود که نذورات و کمک‌های مردم نیز بخش بزرگی از هزینه‌های تعزیه را می‌پرداخت، در همهٔ ایران، چیزی در نزدیک به دو

کرور تومان در این دو ماه، مردم به تعزیه کمک می‌کردند و یک کرور تومان قند و چای، تنها در تهران مصرف می‌گردید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ۱۲۹).

شاه، به دلیل دسترسی به منابع مالی مستقل و گسترده‌تر، در رقابت با علما، کامیاب‌تر بود و حاصل آن، آفرینش مراسم مذهبی کاملاً منحصر به دربار بود که با تشریفات ویژه‌ای برگزار می‌شد. ناصرالدین شاه در مراسم سنتی و چندین ساله محرم نیز تغییراتی ایجاد کرد. از دوره صفویه تا زمان ناصرالدین شاه، مراسم سیدالشهدا به دهه نخست محرم منحصر بود و به جز این دهه، مراسمی برگزار نمی‌شد، اما در دوره ناصرالدین شاه، این آیین‌ها از اول محرم تا دهه اول صفر ادامه پیدا کرد و نکته قابل توجه این است که در دهه اول محرم، دولت تعطیل می‌شد و همه رجال دولت برای انجام مراسم باید در تکیه دولت حضور پیدا می‌کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ۱۳۴). موضوع مرجعیت دینی و مجتهد جامع شرایط نیز از دید شاه بیرون نماند. او به خوبی می‌دانست که این اهرم قدرتمند می‌تواند فشار زیادی را بر دولت او وارد کند. خیزش تنباکو و منع کشیدن توتون با فتوای میرزای شیرازی، نمونه این مدعا است. در این بین، کوشش ناصرالدین شاه برای جلب همکاری علمای موافق دولت و روحانیون تراز دوم و بذل و بخشش به آن‌ها، به این سبب بود که به مراسم مذهبی دربار، مشروعیت و مقبولیت بخشید. در روزگار فتحعلی شاه، دعوت از علما برای پذیرش امام جمعه و منصب‌های دیگر، جزئی از افتخارات شاه بود و درواقع، موهبتی بود که از سوی علما نصیب شاه می‌شد، ولی در دوره ناصرالدین شاه و با سیاست تضعیف قدرت روحانیت، دعوت از علما برای منصب و امامت جمعه، درواقع عنایتی بود که از جانب شاه شامل حال آنان می‌شد؛ به این ترتیب، وسوسه گماشتن مقام شیخ الاسلامی برای نظارت بر محاکم شرع در شهرها و انتصاب امام جمعه‌ها و سخنرانی در مراسم باشکوه دولت، انگیزه‌ای بود که برخی از علما و روحانیون را به سوی دستگاه مذهبی ناصرالدین شاه می‌کشاند. لسان‌الملک سپهر می‌نویسد:

هم در این سال (۱۲۷۱ ه.ق) حاجی محمد مجتهد کاشانی که اجل علمای ایران است و پسر او، میرزا جلال‌الدین که به درجه اجتهاد ارتقا یافته، بعد از مراجعت از زیارت بقعه رضوی علیه‌السلام، سفر دارالخلافه کرد و در قریه نیاوران، در سرای جناب صدراعظم فرود آمد و پادشاه اسلام را شرف حضور یافت و روز عید غدیر، شاهنشاه دین‌پناه به بازدید او شتافت و او را حشمتی بزرگ نهاد و همراهان او را به تشریفات ملکی و عطای خسروانی خرسند داشت (سپهر، ۱۳۷۷، ۱۲۸۳).

این علما، حقوق و مواجب خوبی را از دربار دریافت می‌کردند و می‌توانستند به قضاوت و مشاغل دیگر نیز بپردازند و پشتیبانی دربار را داشته باشند. شاه از علمایی که با دربار هم‌پیوند می‌شدند، در برابر هجوم و تهمت‌های علمای دیگر محافظت و حمایت می‌کرد؛ چنان‌که افزون‌بر حمایت، قدرت آنان را می‌افزود و از این راه کوشش می‌کرد، علمایی که در دایره دربار نبودند را نیز جذب دربار کند؛ اما حتی نامی از آنان که به دربار متصل نبودند، برده نمی‌شد. در مقابل، علمای مخالف دولت نیز بیکار نبودند و در رقابت با شاه، برای جذب دولتمردان و شاهزادگان از هیچ تلاشی دریغ نمی‌کردند. ملا محمدصالح برغانی، یک‌بار به حاکم قزوین گفت:

حکمرانی و منصب تو تا وقتی است که از سلطان منصبی داری، پس از عزل، همه لذایذ در حیز فقدان است، ولیکن علما دائم‌الحضور در نزد حضرت آفریدگارند. به محض اینکه مانند شما اعیان ما را دیدید، ما را احترام می‌کنید و تعظیم و توقیر و تکریم می‌نمایید... این یسوط خدایی است و برتر از همه لذایذ است (تنکابنی، ۱۳۶۸، ۶۴).

۶. تکیه‌دولت

ناصرالدین‌شاه در مسیر جذب توده مردم به مراسم دربار، اجرای تعزیه را کارآمدتر دانست، زیرا بر محور علما نمی‌چرخید و افزون‌براین، جذابیت یک نمایش اروپایی را داشت که هم می‌توانست مردم را جذب کند و هم برای نمایندگان سیاسی کشورهای بیگانه یادآور نمایش‌های تئاتر اروپایی باشد؛ ازاین‌رو، شاه تصمیم گرفت مراسم تعزیه را به دربار بیاورد تا میان مذهب و دربار او پیوند نیرومندی ایجاد شود و همچنین، همواره سایه شاه بر این مراسم چشمگیر باشد؛ به‌این‌ترتیب، مراسم تعزیه در زیر چادرها برگزار شد (سرنا، ۱۳۶۲، ۱۶۱). اما شاه در سفر خود به اروپا و تماشای تالارهای نمایش اروپاییان به اندیشه برگزاری هرچه باشکوه‌تر مراسم تعزیه افتاد و تصمیم گرفت بنایی مذهبی، به شیوه مدرن بسازد؛ بنایی که با ساختمان‌های سنتی و تکیه‌هایی که به‌دست علما برپا می‌شد، متمایز باشد؛ بنابراین، در سال ۱۲۸۴ ه‍.ق به دوست‌علی خان معیرالممالک فرمان داد تا تکیه‌ای بزرگ و مجهز، به نام تکیه‌دولت، در میان ارگ سلطنتی بنا کند. ناصرالدین‌شاه سعی داشت شکوه و عظمت دربار خود را از طریق این ساختمان و نمایش‌های آن جلوه‌گر کند؛ این درحالی بود

که ساخت تکیه دولت در سال ۱۲۹۰ هـ.ق، برای دولت، چیزی بالغ بر ۱۵۰ هزار تومان هزینه داشت (ذکاء، ۱۳۴۹، ۲۹۳-۲۸۷؛ معیرالممالک، ۱۳۹۰، ۱۵-۱۳؛ اعتمادالسلطنه، بی تا، ۸۸). نقل قول های متفاوتی درباره انگیزه و زمان ساخت تکیه دولت وجود دارد؛ گروهی از پژوهشگران، مانند مادام کارلا سرنا، کرزن، جعفر شهری، و ژان کالمار بر این نظرند که ناصرالدین شاه، پس از نخستین سفرش به فرنگ در سال ۱۲۹۰ هـ.ق و دیدن تئاترهای نمایشی مانند «تماشاخانه ورون» در ایتالیا و «ساختمان کنسرت رویال آلبرت هال» لندن، بر آن شد که به معیرالممالک دستور دهد که تکیه دولت را با اقتباس از سبک معماری اروپایی بسازد (سرنا، ۱۳۶۲، ۱۷۹-۱۶۱؛ شهری، ۱۳۷۸، ۵۴۱؛ کالمار، ۱۳۸۴، ۱۰۳؛ کرزن، ۱۳۶۹، ۴۳۴؛ اورسول، ۱۳۸۲، ۱۶۰؛ بنجامین، ۱۳۶۳، ۲۵).

اما گروه دیگری از پژوهشگران، از جمله بهرام بیضایی، جمشید ملک پور، و غنایت الله شهیدی بر این نظرند که ساختمان تکیه دولت، برپایه طرح میدان ها و برخی کاروانسراها و تکایا، طراحی و ساخته شده است. آن ها با ارائه اسناد و مدارک، بر این نظرند که معماری تکیه دولت، پس از پایان کار ساختمان کاخ شمس العماره، در سال ۱۲۸۴ هـ.ق آغاز شد و در سال ۱۲۹۰ هـ.ق به پایان رسید. درواقع، این کار پیش از سال ۱۲۹۰ هـ.ق، یعنی نخستین سفر شاه به اروپا، انجام شده است (بیضایی، ۱۳۴۴، ۱۲۹؛ ملک پور، ۱۳۶۶، ۱۲۹؛ شهیدی، ۱۳۸۰، ۱۸۳). گنجایش تکیه دولت، بیست هزار نفر بود (راوندی، ۱۳۷۴، ۶۱۲). بنجامین، تکیه دولت و نمایش تعزیه را به آمفی تئاترهای قدیمی یونان تشبیه می کند (بنجامین، ۱۳۶۳، ۲۸۶).

این ساختمان، به لحاظ وسعت و ابعاد قابل توجه آن، بنای عظیمی بود. قسمت بیرونی آن از آجر بود و داخل آن، شکل یک سیرک وسیع را داشت که دورتادور آن، جایگاه های ویژه ای با اندازه های گوناگون که روبه روی هم و در یک سطح بودند، ساخته شده بود (سرنا، ۱۳۶۲، ۱۶۲). چون کار بام و سقف این سازه به دلیل مشکلات فنی به پایان نرسید، تکیه، سقف و بام هم نداشت؛ به این ترتیب، تعزیه زیر سقف باز اجرا می شد و این تنها وجه مشابه با تئاترهای باستانی یونانی ها و رومی ها بود (سرنا، ۱۳۶۲، ۱۶۲). از آنجاکه ناصرالدین شاه در اروپا تالارهای نمایش مسقف دیده بود، علاقه داشت که تکیه ای که در دوران سلطنتش ساخته می شود، سقف و بام داشته باشد و چون از دست معماران ایرانی در این مورد کاری ساخته

نمود، از مهندسان اروپایی یاری طلبید. البته مهندسان اروپایی نیز اجرای این کار را انجام ناپذیر دانستند و در نتیجه، هیچ‌گاه برای این بنا سقفی ساخته نشد و تنها راه چاره، چادری بود که بر روی چند تیر آهن نیم‌دایره‌ای سقف انداخته می‌شد (سرنا، ۱۳۶۲، ۱۶۳).

۶-۱. تکیه‌دولت، نماد تشریفات مذهبی دربار ناصری

تعزیه، که یکی از آیین‌های سنتی ایرانیان بود، در دوره ناصرالدین‌شاه، تأثیرپذیری خود را از دنیای غرب نمایان کرد و شباهت بیشتری با آیین‌های مذهبی اروپا پیدا کرد. نخستین مانستگی، بیرون آمدن اجرای مراسم مذهبی از دامنه نفوذ کشیشان در اروپا و به‌کارگیری آن به‌دست نجیب‌زادگان بود و این درست همان راهی بود که تعزیه در سیر تکامل خود پیمود. همانندی دیگر، در محل اجرای این آیین‌ها بود:

صحنه سکوی برجسته و دوره نمودن آن توسط مردم به‌منظور مشاهده اجرای نمایش و نیز در نظر گرفتن مکانی مرتفع بر روی چوب‌بندی‌ها که افراد سرشناس بر روی آن به تماشای مراسم می‌پردازند، از جمله مواردی است که شباهتی شگفت‌انگیز به تکیه محل اجرای تعزیه دارد و نیز سکوی مرکزی و گرد تکیه، که از دو طرف با پلکان‌های دست‌اندازدار می‌توان به آن راه یافت و چادر بزرگ و تیرک‌هایی که آن را نگه می‌دارند» (چلکوفسکی، بی‌تا، ۱۷۸).

تعزیه در عصر ناصری، با توجه به روحیه خوش‌گذران و تجمل‌طلب ناصرالدین‌شاه، مجال مغتیمی برای شکوفایی یافت. در این روزگار، خاندان سلطنتی نیز همچون مردم، به برگزاری چنین مناسکی پایبند بودند. شاه و زنان حرم و درباریان دیگر، به همراه مردم از لایه‌های اجتماعی دیگر، به‌طور مداوم در تعزیه تکیه‌دولت شرکت می‌کردند (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۷، ۷۰). ناصرالدین‌شاه در تمام مراسم تکیه‌دولت حضور می‌یافت و هواخواهی خود را از تعزیه و مراسم آن دریغ نمی‌داشت. روزنامه ایران در شماره دوم خود به تاریخ پنج‌شنبه، پانزدهم محرم ۱۲۸۸ هـ ق می‌نویسد، پادشاه در ایام محرم بیشتر به کار تعزیه‌داری سیدالشهدا می‌پردازد:

اقدس شاهنشاهی، غالب ایام به تکیه‌دولت تشریف‌فرما گشته و به لوازم تعزیه‌داری می‌پردازد. در روز هفتم محرم، به هریک از ذاکرین و خدام تعزیت‌سرای همایونی و تکیه‌دولت، انعام و التفات مبذول و عنایت فرمودند (روزنامه ایران، شماره ۱۵).

در پیرامون تکیه، غرفه‌هایی در سه طبقه ساخته شده بود که با قالیچه‌های اعلی و طاقه‌شال‌های ممتاز و زری و مخمل‌های رنگارنگ و جار و چهل چراغ آراسته بودند. هریک

از غرفه‌های طبقه اول، متعلق به یکی از وزیران یا اشراف بود که آن‌ها را به هزینه خود زیور می‌دادند و به تناسب جایی که داشت، از دوستان و آشنایان، هر شب دعوت و پذیرایی می‌کردند (صدیق، ۱۳۴۰، ۲۷). وزیران و حکام ولایات و توانگران شهر، به فراخور دوستی با پیشکار حاکم یا رفاقت با وزیر، به این طاق‌نماها با فراخوان و بی‌دعوت می‌آمدند و بیشتر اوقات، ناهار هم به آن‌ها داده می‌شد (مستوفی، ۱۳۸۸، ۲۹۳). غرفه‌ای که از همه بزرگ‌تر و افراشته‌تر و مجلل‌تر بود، مخصوص شاه و حرم‌سرا بود (صدیق، ۱۳۴۰، ۲۹؛ سرنا، ۱۳۶۲، ۱۶۴). بر غرفه‌های فوقانی، پرده‌زنبوری می‌کشیدند و هر غرفه، متعلق به یکی از زن‌های شاه بود که آن‌ها هم مهمان‌های خود را که از خانواده اعیان بودند، برای ناهار دعوت می‌کردند و ناهار را در اندرون می‌خوردند (مستوفی، ۱۳۸۸، ۲۹۳). تکیه‌های وزیر و شاه با فرنمایی ویژه آراسته می‌شد. دولت مبالغ فراوانی خرج می‌کرد، ظروف و بلورهای گران‌قیمت خزانه سلطنتی بر فراز پایه‌ها به چشم می‌خورد و بازیگران که در نقش عمال و یزید، یعنی کسی که بر آل‌علی پیروز شد، بودند حتی جواهر سلطنتی را (البته تحت نظارت) بر خود می‌زدند. روضه‌خوانان از تمام مناطق کشور به تهران می‌آمدند؛ به‌خصوص روضه‌خوانان کاشان که شهرت فراوان داشتند و برای هر جلسه، مزدهای گزاف می‌گرفتند (پولاک، ۱۳۶۸، ۲۳۴). برجسته‌ترین تغییر در دوره ناصرالدین‌شاه، دعوت از فرنگی‌هایی بود که تا پیش از این دوره، حق پانهادن به مراسم مذهبی را نداشتند، زیرا باور همگانی بر این بود که آن‌ها نجس هستند و ورودشان به این مراسم، ناپاک خواهد بود. این رویداد، خشم علما و مخالفت آن‌ها را نیز به همراه داشت؛ ارنست اورسل، جهانگرد بلژیکی، یکی از این افراد بود (اورسل، ۱۳۸۲، ۳۳۹). نمایندگان دولت‌های اروپایی، نه تنها به این آیین‌ها دعوت می‌شدند، بلکه جایگاه ویژه‌ای در تکیه‌دولت برای حضور آن‌ها در نظر گرفته می‌شد، و از همه مهم‌تر، امتناع از حضور در این مراسم، دلیلی بر بی‌نزاکتی شمرده می‌شد (شیل، ۱۳۶۸، ۶۸). در آینده، حضور هیئت‌های سیاسی در تعزیه‌های تکیه‌دولت واجب شد (ویلبراهام، ۱۸۳۹، ۲۴۰). حتی شب‌هایی تکیه قرق بود و اشخاص خارج را که معمولاً در سطح تکیه می‌نشستند، راه نمی‌دادند، اما نماینده‌های کشورها که در تهران بودند، در طاق‌نماهای بزرگ می‌آمدند و جای مخصوص داشتند (مستوفی، ۱۳۸۸، ۲۹۸).

۶-۲. نقش تعزیه در تکیه‌دولت و تحولات آیین‌های مذهبی

نمایش مذهبی تعزیه، یکی از پدیده‌های فرهنگی تاریخ ایران است که در فرهنگ تشیع، به‌عنوان یکی از مراسم ماه محرم شناخته می‌شود. چون اهمیت هنرمندانه‌خواندن اشعار در تعزیه، بیش از اجرا و نمایش واقعه‌هاست، آن را در قیاس با روضه‌خوانی، تعزیه‌خوانی می‌گویند (شهیدی، ۱۳۸۰، ۳۱). با روی کار آمدن دولت صفوی و رسمی شدن مذهب شیعه در ایران، عزاداری و روضه‌خوانی، همراه با نمایش و سروده‌ها و متون مذهبی، در تکیه‌ها و حسینیه‌ها مرسوم شد. مراسم عزاداری در ایران عصر صفوی، دلایل ویژه سیاسی داشت. حمایت صفویه از مقاتل‌خوانی و روضه‌خوانی، درحقیقت، تلاش سیاسی-مذهبی‌ای در برابر بنیاد فضایل‌خوانی خلفا در اهل سنت بود؛ ازاین‌رو، دولت، تشریفات و تجملات بسیاری را برای مجالس عزاداری لحاظ کرد (همایونی، ۱۳۶۸، ۵۷). سوگواری‌های عاشورا و تاسوعای حسینی در دوره قاجار، برای کسب مشروعیت مردمی با شدت و گسترش بیشتری دنبال شد، در این دوره، طبقات متمول جامعه با برگزاری عزاداری و ساخت تکیه‌ها، در پی کسب پاداش دنیوی و اخروی بودند، تا نامی نکو نیز برای خود باقی بگذارند. یکی از این مراسم، اجرای تعزیه بود. در دوره فتحعلی‌شاه، شاهد شکل‌گیری تعزیه برپایه سنن حماسی-مذهبی هستیم؛ به‌گونه‌ای که همه طبقات و اصناف اجتماعی در تهیه و تدارک مراسم عزاداری مشارکت می‌کردند و ساخت تکایای ثابت و مدون ساختن مجموعه‌ای از تعزیه‌ها در جنگ و فرهنگ شهادت، ازجمله تأثیرات تعزیه بود (اسکندر نژاد و خاکی، ۱۳۹۴، ۱۱۵).

در دوره محمدشاه، تغییراتی در برگزاری تعزیه به‌وجود آمد که دربردارنده تدوین متون تعزیه به‌وسیله نخستین چاپ سنگی‌های درام بود؛ همچنین، در این دوره، شاهد آغاز رقابت شاهزادگان و نجبا در برپایی تکیه و مراسم عزاداری و نیز شرکت گسترده زنان در مجامع ماه محرم هستیم (همان). در این دوره، بزرگ‌ترین مشوق و بانی تعزیه‌خوانی، حاج میرزا آقاسی، صدراعظم است که هرساله تکیه بزرگی در کنار خانه خود بنا می‌کند.

ناصرالدین‌شاه پس از سفر به اروپا و بازدید از اجرای نمایش‌ها، تحت تأثیر نمایشنامه‌های اروپایی قرار گرفت و تصمیم گرفت، نمایش تعزیه را به شکل و سیاق

نمایشنامه‌های اروپایی درآورد و شکوه و عظمت تعزیه را دوچندان کند. این تشریفات و تعلقات، تا آنجا گسترده بود که عبدالحسین زرین‌کوب در یادداشتی درباره تعزیه ماه محرم می‌نویسد، در دوره ناصرالدین‌شاه، تعزیه به‌شکل نمایشنامه تئاتری صرف درآمد (زرین‌کوب، ۱۳۳۷، ۳۱۴). نمایش مذهبی یا شبیه‌خوانی نیز وسیله اظهار تجمل و شکوه و جلال سلطنتی شد و نقاره‌خانه دولتی نیز در کار نمایش وارد شد (شمیم، ۱۳۸۷، ۴۰۰). همه این‌ها و اجرای موسیقی، خود دلایلی برای مخالفت فقها با تعزیه شد (محبوب، ۱۳۷۷، ۸)؛ به‌گونه‌ای که علما غالباً در مجالس تعزیه شرکت نمی‌کردند و معتقد بودند در تعزیه، وقایع تاریخی تحریف می‌شود. آنان مردم و نزدیکان خود را نیز از دیدن تعزیه منع می‌کردند، ولی میرزا ابوالقاسم قمی (متوفی ۱۲۳۱) از مجتهدان تراز اول، به‌صراحت برگزاری تعزیه را جایز شمرد و تا اندازه‌ای، خیال شاه را برای برگزاری مراسم تعزیه آسوده کرد. تعزیه که آن‌سان که پیداست، پس از صفویه متداول شد، در دوره قاجار، به‌ویژه در زمان ناصرالدین‌شاه، راه پختگی را پیمود (محقق، ۱۳۸۴، ۱۰۳).

در اواخر عهد ناصری، تجمل و تفریح نمایش مذهبی، بیش از جنبه عزاداری و سوگواری آن شد و حتی قصه‌ها و داستان‌هایی مانند «دره‌الصفد» و تعزیه امیر تیمور و تعزیه حضرت یوسف و عروسی دختر قریش، که هیچ ارتباطی با واقعه کربلا نداشت، در این هنر نمایشی وارد شد و بدین‌سامان، نمایش مذهبی به‌صورت یک صنعت و هنر خاص درآمد (شمیم، ۱۳۸۷، ۴۰۰) و در روند تکاملی خود در دوره ناصری، از نظر بن‌مایه و اجرا نیز غنی‌تر و جذاب‌تر شد و در نتیجه، به‌صورت نمایشی آیینی و ملی درآمد (همایونی، ۱۳۶۸، ۷۱). در دوره پادشاهی ناصرالدین‌شاه به تعزیه‌خوانی اهمیت ویژه‌ای داده شد و نمایش تعزیه، طولانی‌تر و وسایل نمایش، تکمیل‌تر شد؛ به‌گونه‌ای که این دوران را «عصر طلایی تعزیه» نام نهاده‌اند. حمایت شاه و دربار از اجرای نمایش تعزیه و سیاست ناصرالدین‌شاه که به‌نوعی سعی می‌کرد استبداد را در لباس تشریفات در اجرای تعزیه و علاقه به اهل بیت، در جهت اذهان عمومی جامعه حفظ کند، افزون بر جنبه‌های اعتقادی، بهانه‌ای برای نشان دادن جلال و شکوه سلطنت ناصرالدین‌شاه و جلب دل‌های مردم بود (الگار، ۱۳۶۹، ۲۴۰).

گسترش و رواج تعزیه در میان توده مردم و دلبستگی شدید آنان به این نمایش آیینی و مذهبی، دستاویز مناسبی برای شاه و اعیان و اشراف بود. این گروه با نشان دادن علاقه به تعزیه‌خوانی و مشارکت در این گونه عزاداری‌ها، در پی جلب توجه، علاقه، و احترام مردم و همچنین، تثبیت مقام و جایگاه سیاسی و اجتماعی خود در جامعه بودند (فرانکلین، ۱۳۶۹، ۶۹-۷۴). تمام مراسم تعزیه با تشریفات خاصی برگزار می‌شد؛ به گونه‌ای که دسته‌ها و گروه‌ها با نظم ویژه‌ای وارد تکیه‌دولت می‌شدند، در اثنای نمایش با پذیرایی پیوسته با چای و قهوه و قلیان، رفع خستگی تماشاگران می‌شد (فرانکلین، ۱۳۶۹، ۶۸). افزون‌براین، نقاره‌چیان در هنگام اجرای تعزیه، وظیفه نوازندگی را به عهده داشتند و در تمام مدت تعزیه در تکیه می‌ماندند (خالقی، ۱۳۳۳، ۳۴۱). این نکته را هم باید یادآوری کرد که در عصر قاجار به سبب توجه فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه به عیش و عشرت‌دوستی و رواج مراسم روضه و تعزیه و علاقه اعیان و اشراف و رجال درباری به این تشریفات، و اسباب تجمل و تقنن قرار دادن آن، هنر موسیقی، به ویژه خوانندگی، رواج و رونق یافت. تعزیه در تمام شب‌های دهه اول محرم اجرا می‌شد و هر شب با تشریفات و مراسم ویژه‌ای همراه بود. «روزنامه ایران» در شماره ۷۹ خود به تاریخ پنجم محرم ۱۲۸۸ هـ.ق می‌نویسد:

در این ایام عاشورا، همه‌ساله ده روز را در تکیه‌دولت و خلوت صندوقخانه در حضور همایون روضه‌خوانی می‌نمایند و شبیه بیرون می‌آورند (روزنامه ایران، شماره ۷۹).

در شماره ۸۰ خود به تاریخ یکشنبه، چهاردهم محرم ۱۲۸۹ هـ.ق نیز می‌نویسد:

در این چند روز ایام عاشورا، در حضور مبارک سرکار اعلیحضرت شاهنشاه اسلام‌پناه خلدالله ملکه و سلطانه، مجالس تعزیه‌داری و سوگواری برپا بود. شب‌ها را از روز چهارم تا روز عاشورا در عمارت معروف به صندوقخانه که در این اوقات موافق دستورالعمل علاءالدوله، تازه عمارت شده است و شایسته هر نوع پذیرایی و هر قسم مجلس است و باکمال زینت از بلورخانه و چینی جات سلطنتی آرایش داده بودند، شبیه خوانده می‌شد. روز نهم، جمیع روضه‌خوان‌ها و اجزای شبیه، از خلایع و انعامات ملوکانه بهره‌مند می‌شدند.

تعزیه، افزون‌بر اینکه زمینه‌های سرگرمی شاه را فراهم می‌آورد و بر شکوه سلطنت وی می‌افزود، مقاصد سیاسی و تبلیغاتی را نیز به همراه داشت. شهیدی، درباره همه‌گیری تعزیه در این دوره، سه تحول عمده را در این گونه نمایشی برمی‌شمارد، تحول کمی، کیفی، و

اجتماعی (شهیدی، ۱۳۸۰، ۱۰۹-۱۰۶). وی در کتاب دگرگونی اجتماعی یکی از دلایل پشتیبانی شاهان قاجار از تعزیه را روش سیاسی ایشان در برخورد با مذهب و علمای مذهبی می‌داند که همواره سعی داشتند خود را پشتیبان مذهب شیعه نشان دهند؛ ازاین‌رو، کوشش شاهان قاجار برای نشان دادن علاقه به آداب و سنن مذهبی، درواقع برای جذب حمایت مذهبی و در نتیجه، تأیید و توجیه سلطنتشان بود. شکوه و تشریفات مجالس تعزیه ناصرالدین‌شاه، وی را در تحت سیطره‌ی اسلام پناهی می‌نهاد و مردمی که این چنین مراسم سوگواری را به‌نظاره می‌نشستند، شاه را با همه‌ی ستم و خودکامگی‌اش، پیرو اهل بیت می‌یافتند که در توسل به ائمه و ازجمله امام شهید، با ایشان اشتراک عقیده داشت. در نبود رادیو و تلویزیون، مجالس تعزیه، مجال مغتنمی را برای دستگاه حکومتی فراهم می‌کرد تا به‌کمک نمایش سرسپردگی به اسلام، جایگاه سیاسی و اجتماعی خود را تبلیغ و استوار کنند. بی‌شک، انگیزه ناصرالدین‌شاه از اینکه دختر خود را به عقد حاج میرزا زین‌العابدین ظهیرالاسلام، امام جمعه تهران درآورد (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۷، ۵۶) چیزی جز استحکام اقتدار سیاسی نبوده است؛ چیرگی مطلقه شاه و دستگاه سلطنتی، هنگامی که با قدرت و نفوذ بسیار قشر مذهبیان در این روزگار درمی‌آمیخت، می‌توانست اقتدار شاه را به بالاترین جایگاه برساند. پس از مرگ ناصرالدین‌شاه، جانشینانش به‌دلیل شرایط جامعه و رویدادهای مشروطه نتوانستند مانند ناصرالدین‌شاه در تکیه‌دولت تعزیه‌داری کنند. از این هنگام، تعزیه دچار افول و تنزل گردید و به‌شدت از تشریفات آن کاسته شد. این سازه، در دوره پهلوی تخریب، و به‌جای آن، ساختمان بانک ملی احداث شد. امروزه از این بنای هنری که می‌توانست میراث هنر معماری ایران باشد، تنها عکس‌هایی به‌جای مانده است.

نتیجه اینکه عملکرد شاه برای رجال، سرمشق شد. شاهزاده و درباریان هم از شاه پیروی می‌کردند و تعزیه‌خوانی به‌راه می‌انداختند. کم‌کم تکیه‌های سرمحل که پیشترها تعزیه‌های عامیانه قدیمی خود را می‌خواندند، به‌لحاظ نسخه و تجمل، از بزرگان پیروی کرده و هریک به فراخور توانایی اهل محل، بیش‌وکم تجمل و شکوه را در این عزاداری وارد کردند؛ به‌گونه‌ای که در پایان سلطنت ناصرالدین‌شاه، تعزیه‌خوانی تجمل و سرگرمی‌اش بیش از عزاداری شد (مستوفی، ۱۳۸۸، ۲۸۸). توانگران و رهبران مملکت، روضه‌خوانی را اسباب

خودنمایی و تجمل قرار دادند و رقابتی هم بین آنان ایجاد شد. تأکید بر نمایش شکوه و عظمت پادشاهی و قدرت او در اجرای این مراسم به روشنی نمایان بود.

ناصرالدین شاه، برگزاری هرچه باشکوه تر این مراسم را نشانه ای از قدرت و شکوه حکومت خویش به شمار می آورد؛ امری که در درجه نخست، به لحاظ مذهبی، برای او پایگاه استواری را در میان توده مردم فراهم می کرد. اهمیت دیگر این دوره به لحاظ تاریخی، گسترش روزافزون ارتباطات بین المللی بود. ناصرالدین شاه در درازنای شهریاری خود، سه بار به کشورهای غربی سفر کرد و گردشگران و جهانگردان فراوانی را به دربار خود راه داد.

جامعه ایران، برای این گردشگران خارجی، آکنده از شگفتی بود. انجام امور مذهبی و برگزاری آیین های دینی، از حوزه های موردعلاقه این جهانگردان بود که گاهی بیش از زمینه های دیگر به آن توجه داشتند. با توجه به این نکته می توان گفت، هیچ سفرنامه ای نیست که از دوره صفویه به بعد درباره ایران نوشته شده باشد، ولی نامی از آیین های سوگواری مردم در ماه محرم در آن برده نشده باشد. سیمای عزاداری و تکامل آرام و طبیعی آن از روضه خوانی به مجالس تعزیه باشکوه در تکایای بزرگ، در این آثار نمایان است (همایونی، ۱۳۶۸، ۲۰۱). در نتیجه سیاست های مذهبی ناصرالدین شاه، باورهای مذهبی در جامعه کاهش یافت و به نشانه های ظاهری آن افزوده شد. روی هم رفته می توان گفت، شیفتگی به جنبه ظاهری دین در این دوره بسیار زیاد شد و این، نشانه کاهش شوق و حرارت مذهبی نبود، بلکه گرایش های ناصرالدین شاه به شکوه و جلال و تشریفات، به طبقه پایین دست نیز تسری پیدا کرد؛ رقابت شدیدی میان متمولان جامعه برای برگزاری مراسم مذهبی به وجود آمد و نیز گرایش مردم بی بضاعت به استفاده از تشریفات چنین مراسمی به شدت افزایش یافت (مستوفی، ۱۳۸۸، ۳۱۶). مراسم مذهبی ناصرالدین شاه، افزون بر نمودی از فرو شکوه شهریاری، گونه ای سرگرمی، مانند شکار و گشت و گذارهای وی بود. این امر تنها فاصله بین طبقه روحانیت و حکومت را زیاد کرد؛ به گونه ای که در پایان دوره سلطنت ناصرالدین شاه، این ناسازگاری ها به نزاع و شورش هایی انجامید که در آینده زمینه ساز جنبش مشروطه شد.

۷. بحث و نتیجه‌گیری

دوره ناصرالدین‌شاه را می‌توان دوره تغییرات و نوگرایی دانست. روابط گسترده سیاسی و تجاری با دنیای غرب و گرایش شاه به نوگرایی سبب شد که ایران در این دوره، شاهد دگرگونی‌های فراوانی در همه ارکان جامعه باشد؛ یکی از این دگرگونی‌های بنیادین، گسترش تشریفات مذهبی دربار ناصرالدین‌شاه بود. شاه برای جلب توده مردم و برخی از علما و نیز مشروعیت خارجی، به این تجمعات نیاز داشت؛ از این رو، فرمان ساخت بنای تکیه‌دولت را صادر کرد. تکیه‌دولت را می‌توان نخستین ساختمان مذهبی به شیوه معماری اروپایی در تاریخ ایران دانست که نه تنها در شیوه معماری جزو نخستین‌های تاریخ است، بلکه با فعالیت خود در مراسم و برگزاری تعزیه، رویدادهای بسیاری را برای نخستین بار در ایران رقم زد. تکیه دولت، نه تنها توانست پای خارجی‌ها که تا پیش از این از نظر علما نجس بودند را به مراسم مذهبی باز کند، چه بسا زنان دربار را از جایگاه ویژه‌تری نسبت به علما برخوردار کرد و همچنین، توانست زمینه استقلال شاه را در مراسم مذهبی فراهم کند؛ به گونه‌ای که علما، کمترین نقش را در مراسم تکیه‌دولت ایفا می‌کردند. همچنین، ناصرالدین‌شاه با بذل و بخشش‌های خود توانست میان روحانیت شکاف ایجاد کند و برخی از آنان را به دربار وابسته کرد؛ به گونه‌ای که تنها علمای دربار می‌توانستند به جایگاه و منصب برسند و حقوق ثابت داشته باشند. تشریفات مذهبی دربار ناصری، نه تنها در دوره خود، بلکه تا امروز نیز تأثیرات خود را به جای گذاشت؛ چنان‌که گستره تجمعات و تشریفات، نشانه ارادت بیشتر متولی به ائمه اطهار شد و هر ساله سبب صرف هزینه‌های گزاف در قسمت‌های مختلف تهران و ایران برای برگزاری مراسم محرم می‌شد.

نقش تکیه‌دولت در رسیدن شاه به اهدافش و جذب توده مردم را نمی‌توان نادیده گرفت. تکیه‌دولت با قرار گرفتن در کنار ارگ سلطنتی از مصونیت برخوردار بود و در زیر سایه این امنیت توانست رخدادهای بسیاری را در تاریخ ایران رقم بزند. ساخت بنایی مذهبی به شیوه اروپایی برای مشروعیت‌زایی مذهبی در جوار شمس‌العماره که نماد ساختمان‌های اروپا بود، تنها روحیه ناصرالدین‌شاه را آشکار می‌کرد که در عین حال که در سودای فر و شکوه سلاطین اروپایی بود، نگاهی نیز به مقام سلطانی در ردای ظل‌الله داشت و این همان

تناقضی بود که در تمام دوران وی به شدت وجود داشت و هیچ گاه نتوانست از آن رهایی یابد؛ به گونه ای که در گیرودار این دوگانگی ها و میان برگزاری جشن پنجاه سالگی پادشاهی خود به شیوه اروپایی، به شیوه پادشاهان اسلامی به زیارت شاه عبدالعظیم رفت و در این میان، به دست یک رعیت به قتل رسید و در همان تکیه دولت که ساخته بود، به شاه شهید ملقب شد و واپسین مراسم باشکوه را در آنجا رقم زد. چنان که پس از آن دیگر تکیه دولت به آن جلال و شکوه دوره ناصری بازنگشت و در پایان نیز به فرمان رضاخان تخریب شد.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۴۶

دوره ۱۳، شماره ۴

زمستان ۱۳۹۹

پیاپی ۵۲

منابع

- ابطحی، سیدعلیرضا؛ کامرانی‌فر، احمد (۱۳۹۰). تکیه‌دولت و کاربردهای آن. فصلنامه سخن تاریخ، ۱۲، ۸۰-۶۳.
- اسکندری‌نژاد، غزل؛ و خاکی، محمدرضا (۱۳۹۴). تأثیر عوامل اجتماعی-تاریخی ایران عصر قاجار در شکوفایی تعزیه عهد ناصری. مجله مطالعات تطبیقی هنر، ۱۰، ۱۲۰-۱۰۹.
- اشرف، احمد؛ و بنوعیزی، علی (۱۳۸۷). طبقات اجتماعی دولت و انقلاب در ایران (مترجم: سهیلا ترابی). تهران: نیلوفر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۲). چهل سال تاریخ ایران (جلد اول؛ به کوشش ایرج افشار). تهران: بی‌جا.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۸). المائر والآثار (تصحیح: ایرج افشار؛ جلد اول). تهران: انتشارات اساطیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۸). مرآت البلدان (تصحیح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اورسل، ارنست (۱۳۸۲). سفرنامه قفقاز و ایران (مترجم: علی اصغر سعیدی). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بنجامین، اس.جی. دبلیو (۱۳۶۳). ایران و ایرانیان (مترجم: محمدحسین کردبچه). تهران: جاویدان.
- بیضایی، بهرام (۱۳۴۴). نمایش در ایران: با شصت تصویر و طرح و یک واژه‌نامه. تهران: کاویان.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). سفرنامه پولاک؛ ایران و ایرانیان (مترجم: کیکاووس جهانداری). تهران: انتشارات خوارزمی.
- تنکابنی، محمدبن سلیمان (۱۳۶۸). قصص العلماء. تهران: علمیه اسلامیة.
- چلکوفسکی، پتر، جی (۱۳۷۶). تعزیه نمایش و نیایش در ایران (مترجم: محمدمحسن جاویدان). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- خالقی، روح‌الله (۱۳۳۰). سرگذشت موسیقی ایران (جلد اول). تهران: بی‌جا.
- ذکاء، یحیی (۱۳۹۵). تاریخچه ارگ سلطنتی تهران و کاخ گلستان. تهران: سفیران.
- راوندی، مرتضی (۱۳۷۴). تاریخ اجتماعی ایران (جلد ۴). تهران: امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۳۷). یادداشتی دربارهٔ تعزیه ماه محرم. مجله سخن، ۹(۴)، ۳۱۴-۳۱۰.
- سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷). ناسخ‌التواریخ؛ تاریخ قاجاریه (جلد ۳؛ به اهتمام جمشید کیانفر). تهران: انتشارات اساطیر.

- سرنا، کارلا (۱۳۶۲). سفرنامه مادام کارلا سرنا؛ آدم‌ها و آئین‌ها در ایران (مترجم: علی اصغر سعیدی). تهران: زوار.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۸۷). ایران در دوره سلطنت قاجار: قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم. تهران: بهزاد.
- شهری، جعفر (۱۳۸۷). تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم (جلد پنجم). تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- شهیدی، عنایت‌اله (۱۳۸۰). پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی. تهران: نشر پژوهش‌های فرهنگی.
- شیل، مری لئونورا (۱۳۶۸). خاطرات لیدی شیل (مترجم: حسین ابوترابی‌ان). تهران: نشر نو.
- صدیق، عیسی (۱۳۴۰). یادگار عمر؛ خاطراتی از سرگذشت دکتر عیسی صدیق (جلد اول). تهران: شرکت سهامی طبع کتاب.
- فرانکلین، ویلیام (۱۳۶۹). ده سفرنامه (مترجم: سهراب امیری). تهران: وحید.
- فووریه، ژوآنس (1385). سه سال در دربار ایران (ترجمه عباس اقبال آشتیانی). تهران: نشر علم.
- کالمار، ژان (۱۳۸۴). اقامه تعزیه، اطلاعاتی مقدماتی برای پژوهش جامع. در پیتر چلووسکی، تعزیه: آئین و نمایش در ایران (مترجم: داوود حاتمی). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- کتابخانه ملی جمهوری اسلامی (۱۳۷۴). روزنامه ایران (جلد اول، دوم و سوم). تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- کرزن، جرج ناتیل (۱۳۶۹). ایران و قضیه ایران. (جلد ۱؛ مترجم: غلامعلی وحید مازندرانی). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). دین و دولت در ایران، نقش عالمان در دوره قاجار (مترجم: ابوالقاسم سری). تهران: انتشارات توس.
- گلجان، مهدی؛ و افشار رضائی، سپیده (۱۳۹۳). تکیه‌دولت و مراسم مذهبی آن. فصلنامه پژوهش‌های علوم تاریخی، ۱۶(۱)، ۱۲۲-۱۰۵. doi: 10.22059/jhss.2015.52746
- محبوب، محمدجعفر (۱۳۷۷). تأثیر تناتر اروپایی و نفوذ روش‌های نمایشی آن در تعزیه. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- محقق، مهدی (۱۳۸۴). علوم محضه از آغاز صفویه تا تأسیس دارالفنون. تهران: مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدن‌ها.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۸۸). شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه (جلد ۱ و ۲). تهران: زوار.
- معیرالممالک، دوستعلی (۱۳۸۸). رجال عصر ناصری. تهران: نشر تاریخ.
- ملک‌پور، جمشید (۱۳۶۶). سیر تحول مضامین در شبیه‌خوانی و تعزیه. تهران: جهاد دانشگاهی.
- ملکم، جان (۱۳۷۹). تاریخ کامل ایران (مترجم: میرزا اسماعیل حیرت؛ جلد دوم). تهران: افسون.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۰). تاریخ روضه‌الصفای ناصری (جلد ۸؛ به تصحیح جمشید کیانفر). تهران: اساطیر.

همایونی، صادق (۱۳۶۸). تعزیه در ایران. شیراز: نوید.

Wilbraham, R. (1839). *Travels in the trans-Caucasian provinces of Russia: and along the Southern shore of the lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837.* London: John Murray.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۴۹

تشریفات مذهبی دوره
ناصرالدین شاه ...